

GAB AKADEMİ

Cilt/Vol: 1 Sayı/Num: 1

Aralık/December 2021

ISSN 2792-0194

Arketipsel Eleştirinin Temel Kaynakları

Fundamental Sources of Archetypal Criticism

Hicran GÜMÜŞ

Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi

PhD Student, Istanbul University

Istanbul, Turkey

hicrankaratay@gmail.com

orcid.org/0000-0002-5389-3354

Article Information/Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 15 Kasım / November 2021

Accepted / Kabul Tarihi: 20 Kasım / November 2021

Published / Yayın Tarihi: 29 Aralık / December 2021

Pub Date Season / Yayın Sezonu: December / Aralık

Volume/ Cilt: 1 Issue /Sayı: 1 Pages / Sayfa: 133-148.

Arketipsel Eleştirinin Temel Kaynakları

Özet

Arketipsel eleştiri, Carl Gustav Jung'un analitik psikolojisine bağlı olarak gelişen, edebiyatı arketipik simgelerin ifadesi olarak gören esere dönük bir edebiyat kuramıdır. Jung'a göre arketipler, psişe binasının temelleridir. Arketipler kendilerini simge diliyle açığa vurur. Teorisyen bu simgelerin dilbilgisine hâkim olmalıdır. Bunun ne yolla yapılacağını Jung'tan hemen önce James G. Frazer, onun ardından da Joseph Campbell, Northop Frye, Mircae Eliade gibi araştırmacılar yol açıcı eserleri ile ortaya koymuşlardır. Bu çalışmada bahsi geçen araştırmacıların eserleri çerçevesinde arketipsel eleştirinin ne olduğu ve ilk kaynakları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: arketip, arketipsel eleştiri, eleştiri, mitos, jung

Fundamental Sources Of Archetypal Criticism

Abstract

Archetypal criticism is a work-oriented literary theory that progresses based on the analytic psychosis of Carl Gustav Jung and sees literature as the expression of archetypal symbols. According to Jung, archetypes are the basis of the psyche concept. Archetypes reveal themselves through the symbol language. The theorist must master the grammar of these symbols. Shortly before Jung, James G. Frazer, and after him, researchers such as Joseph Campbell, Northop Frye, and Mircae Eliade have presented the way to do this with their inspiring works. In this study, it will be focused on what archetypal criticism is and its first sources within the framework of the works of the mentioned researchers.

Key words: arcetiphes, archetipal critisizm, critisizm, mithos, jung

Giriş

Arketipsel eleştiri, Carl Gustav Jung'un (1885- 1961) analitik psikolojisine bağlı olarak gelişen, edebiyatı arketipik simgelerin birleşimi olarak gören esere dönük bir kuramıdır. Ancak ondan önce, psikanalitik edebiyat kuramı, Sigmund Freud'un (1856- 1939) görüşleri ve onun Jung ile ayrımı üzerinde durmak gerekir. Bu yolla iki psikanalist ve ortaya koydukları kuram hakkında kesin bilgiye ulaşmak ve arketip kavramını anlamak daha kolay olacaktır.

Bilindiği üzere, psikanalitik kuram Freud'un temelini attığı *psikanaliz* kavramına dayanır. Psikanaliz, nevrozların uygulamalı tedavisine verilen addır. 1900'lerin başında ortaya konan görüşler kapsamında Freud, nevrozun ortaya çıkışını bastırılmış güdülere bağlar. *İd*, *ego* ve *süper ego* ile tanımladığı *psişe* onun yapısalcı kuramının temelini

oluşturur.¹ Freud'a göre nevrozun nedeni bilinçdışının ahlakdışı ilkelere peşinden koşarken bilincin ahlaki ilkelere sıkı sıkıya bağlı kalma çabası ile ortaya çıkan çatışmadır. Edebiyat söz konusu olduğunda, yazar da Freud tarafından nevroz hastası olarak değerlendirilir. Yazar, bastırılmış güdülerini düşlerde olduğu gibi sanat eseri aracılığıyla dışa vurur. Psikanalitik kuram bu noktada yazara dönük bir eleştiri modeli olarak karşımıza çıkar. Yazar bir nevroz hastasıdır, eseri de onun psikanaliste aktardıklarıdır.² Analist eserinden hareketle yazarının psikolojisine ulaşır.

Freud ile Jung'un psikanalitik teorileri sanat eserine bakış açılarındaki ayırmadan ibaret değildir. En temelde Freud'un psikanaliz ile amacı nevrozun tedavisidir. Birey tedavi yoluyla topluma kazandırılacak bir hastadır. Jung, analitik psikolojisi ile bireyin kendi kişisel bütünlüğünü gerçekleştirmeyi amaçlar. Ender Gürol iki psikanalist arasındaki temel ayrımı şöyle özetler: "Freudcu psikanaliz ataerkildir: Görev duygusu ve ceza korkusu bilinçdışının temelini oluşturur. Freud'un ÜSTBEN'i erkeksidir. Jung'un Analitik Psikoloji'sinin temeli ise anaerkildir; hem yutup yok edici hem de koruyucu kadın imgeleriyle doludur."³ Biri topluma diğeri ise bizzat bireyin varlığına dönüktür.

Freud'un cinsel enerjiyi tanımlayan libido kavramının yerini Jung'ta "ruhsal enerji" alır. Ruh, bireyin hem bilinci hem de bilinçdışını kapsayan bir yapıya verilen addır. Psişe olarak adlandırılan bu yapı bilinç, bireysel bilinçdışı ve kolektif bilinçdışından meydana gelir. Bilinç, "ben"i ifade eden uyanık yapıdır. Bireysel bilinçdışı, bireyin doğumundan itibaren algılanmış, bastırılmış ve unutulmuş verileri kapsar. Kolektif bilinçdışı ise insanın varoluşundan bugüne dek uzanan bir evrim sürecinin tamamını içerir. Burası psişenin en derin bölümüdür. İçeriğinin bilince yükselmesi mümkün değildir. Varlığı ancak nevroz vakaları, rüyalar ve sanatsal üretimler yoluyla ortaya çıkar.⁴

Freud ve Jung'un sanata bakış açılarını yukarıda bahsi geçen farklar belirler. Freud için sanat, sanatçıya ulaşmada bir araç olurken Jung, metni kendi içinde değerlendirmekten yanadır.

Freud'un kurduğu tıp psikolojisi okulu, edebiyat tarihçisini, bir sanat yapı-

¹ Freud, Sigmund, *Psikanalize Giriş*, trc. A. Can İdemen. (İstanbul: Cem Yayınları, 2015).

² Freud, Sigmund, *Sanat ve Sanatçılar Üzerine*, trc. Kamuran Şipal. (İstanbul: YKY, 2016).

³ Jung, C. Gustav, *Analitik Psikoloji*, trc. Ender Gürol. (İstanbul: Payel Yayınları, 1997), 14.

⁴ Jung, *a.g.e.*, 249- 320.

tındaki bazı özellikler ile şairin mahrem, özel yaşamı arasında ilişkiler kurmaya teşvik etmiştir. [...] Bu analiz türü, sanat yapıtını sanatın yanında daha birçok şeyin de kaynağı olan genel insan psikolojisi alanına götürür. Sanatın bu tanımı, tıpkı 'her sanatçı narsistir' sözü gibi, basmakalıp bir ifadedir.⁵

Jung devamında, bir sanat yapıtının hakkını vermek için eleştirinin tamamıyla tıbbi önyargılardan kurtulması gerektiğini vurgular. Sanat yapıtı bir hastalık değilse, tıbbi yaklaşımın lüzumu yoktur. Freud'la bu noktada kesin olarak ayrılır. Arketipsel eleştirinin teorik temelleri de bu biçimde ortaya atılır. Ancak pratikte arketipsel eleştirinin uygulamalı örnekleri söz konusu olduğunda, alanı Jung'la ve onun teorisyle sınırlamak elbette doğru olmayacaktır. Bu bakımdan ilerleyen bölümlerde, teorinin uygulamalı örneklerini veren teorisyenler ve temel eserleri incelenmiştir.

Kolektif Bilinçdışının Arketipleri ve Arketipsel Eleştirinin Temel Kaynakları

İnsan psişesinin bilinç ve bilinçdışından meydana geldiği, bilinçdışının bireysel ve kolektif olmak üzere iki katmandan oluştuğu belirtildi. Kolektif bilinçdışı arketiplerin barınağı ve ele alınan teorinin kaynağı olarak söz konusu edilecektir.

Evrenin var olduğu günden bireyin doğumuna uzanan kolektif bilinçdışı; merkezi güç, hayvan atalarımız, ilkel insan atalarımız, ırk toplulukları, ulus, oymak ve aileye ait içerikler ile doludur. Bilinçli davranışlar olamayan içgüdüler, ölüm, sevgi, korku, cinsellik gibi tüm insanlığa ait ortak hislerin kaynağı bilinçdışıdır ve kalıplaşmış biçimleriyle daima hazır bulunurlar.⁶

Bilinçdışı sürekli etkin konumdadır, içindeki malzemeyi, geleceğe yararlı olacak şekilde karıştırıp yoğurur. Bilinçli zihin gibi o da ileriye yönelik eşik altı karışımlar meydana getirir; ancak hem içerik hem de şekil bakımından bilinçli kombinasyonlarına çok üstündür. Yanlış yöne yöneltilme tuzağına karşı durabilmesi koşuluyla, bilinçdışı söz konusu nedenlerden insan biricik kılavuz olabilir.⁷

Jung, kendinden önce var olan çalışmaları, Platon, Adolf Bastian, Hubert, Mauss, Levy Bruhl ve Herman Usener'den hareketle arketip (ilkimge) kavramını geliştirir. Uzun çalışmaları sonunda geliştirdiği kavramı şöyle açıklar:

⁵ Jung, *a.g.e.*, 310.

⁶ Age, 44.

⁷ Age, 188.

Her bireyde, kendi kişisel anılarından başka, Jacop Burcharat'ın yerinden deyimiyle 'ilksel' simgeler vardı; bunlar kalubeladan beri insan muhayyilesinden kalıtım yolu ile elde edilen kuvvetlerdir. Bu kalıtım bazı mitos ve efsane motiflerinin dünyanın her yerinden aynı biçimlerde tekrarlanması, gerçekten hayret verici bir olayı açıklıyor.⁸

Jung'a göre arketipler, psişe binasının temelleridir. Arketipler kendilerini simge diliyle açığa vurur. Düşler, mitolojik hikâyeler ve sanatsal ürünler arketiplerin görünür olduğu yerlerdir. "Arketipin kendisi, boş, salt, biçimsel bir unsurdur, kendi tasvirinin apriori bir olasılığından, *factos praeformandi*'den (tasarlanan yeti) başka bir şey değildir. Kalıtım yoluyla aktarılan tasvirler değil biçimlerdir, bu bakımdan yine biçimsel olan içgüdülere tekabül ederler."⁹ Arketipler aynı zamanda yaratıcılığın kaynağıdır.

İlksel imgelerle konuşan kişi, binlerce ses ile konuşur; bir yandan ifade etmeye çalıştığı fikir, arızî ve geçici olandan, sonsuzca var olanın egemenliği düzeyine yükselmeye çalışırken, öte yandan insanı büyülemekte, onu ezmekte, kişisel yargımızı insanlığın ortak yazgısına dönüştürmekte ve insanı ta eski çağlardan beri her türlü sığınmasına ve en uzun geceyi yaşamasına yardım eden şu iyiliksever güçleri içimizde uyandırmaktadır. Büyük sanatın ve üzerimizdeki etkisinin sırrı da buradadır. İzleyebildiğimiz kadarıyla yaratıcı süreç, arketipik bir imgenin bilinçdışı harekete getirilmesinden ve bu imgeyi bir sanat yapıtı olarak işlenip, biçimlendirilip son haline getirilmesinden ibarettir.¹⁰

Arketipler sanat eserlerinde açığa çıkar, der Jung. Bu nokta arketipsel eleştirinin de başlangıç noktası olacaktır. Jung, Freud gibi çeşitli metinleri inceleyerek kuram için örnek teşkil edecek metinler ortaya koyar. Burada dikkate değer olan incelenen metinlerin tamamında aynı hikâyenin tekrar tekrar ortaya çıkışıdır. Mitoloji, dini metinler, halk hikâyeleri, destanlar ve modern anlatılardan oluşan bir incelemenin sonunda ortaya konan sanat görüşü, arketiplerin ezelden beri insan bilincinde var olduğu ve kendilerini benzer simgelerle ortaya koyduğu yönünde olmuştur.

Yeryüzünde ikamet edilmiş her yerde, bütün çağlarda ve her koşulda, insana ait mitler türemiştir ve bu mitler insanın vücudunun ve aklının eylemleriyle ortaya çıkan ne varsa hepsinin esin kaynağıdır. Mitin, kozmosun sonu gelmez enerjilerini insanın kültürel yaratımına akıtan gizli bir yarıklık olduğunu

⁸ Age, 144.

⁹ Jung, C. Gustav, *Dört Arketip*, trc. Zehra Aksu Yılmaz, (İstanbul: Metis Yayınları, 2003), 21.

¹⁰ Jung, *Analitik Psikoloji*, 324.

söylemek çok ileri gitmek olmayacaktır. Dinler, felsefeler, sanatlar, ilkel ve tarihsel insanın sosyal biçimleri, bilim ve teknolojiadaki büyük buluşlar, uyku kaçırın düşler hep mitin o temel, büyülü yüzüğünden fıskırır.¹¹

Jung'tan sonra "arketip" kavramı çerçevesinde eser ortaya koyan yazarların başlıcalarından biri Joseph Campbell'dir (1904- 1987). Yukarıda alıntılanan pasajla başlayan eseri *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*'nda (1949) mitosları, masalları ve çeşitli düşleri bir araya getirerek her birinde ortak olan imgelere değinir. Arketiplerin kendilerini semboller aracılığıyla dile getirdiğini söyleyen Campbell, bu simge dilinin çözülmesi için ilk olarak mitoslara başvurulması gerektiğini vurgular. Psikanalizin rolü bu noktada büyük olmuştur:

Fakat ilk önce simgelerin dilbilgisini öğrenmeliyiz ve ben, bu esrara bir anahtar olarak psikanalizden daha iyi bir araç bilmiyorum. Psikanalizi konuya dair son söz olarak kabul etmesek bile, onun bir yaklaşım olarak iş görmesine izin verebiliriz.

Buradan hareketle atılacak ikinci adım, dünyanın dört bir yanından bir dizi mitle halk hikâyesini bir araya getirmek ve simgelerin kendi adına konuşmalarına izin vermek olacaktır. Benzerlikler hemen gün yüzüne çıkacaktır; üstelik bunlar insanın gezegendeki binlerce yıllık ikameti boyunca yaşayageldiği temel gerçeklerin geniş ve şaşırtıcı biçimde değişmeyen bir ifadesini ortaya çıkaracaktır.¹²

Campbell, incelemesinin neticesinde ortaya çıkan eserde arketipsel yolculuğun üç temel aşamasını belirler: Yola çıkış, erginlenme, dönüş.

Yola çıkmadan evvel kahraman sıradan bir dünyada yaşamaktadır. "Maceraya çağrı", kahramanı bu sıradan dünyadan bilinmeyene doğru götürecek kaderini ifade eder. Kahraman zaman zaman sıradan dünyasındaki konfor alanını terk edip maceraya başlamak istemez ve "çağrıyı red" eder. Böyle bir durumda onu maceraya çağıran "doğüstü yardım" gelir. Bu yardım yaşlı bir bilge veya onu temsil eden başka bir görünüm ile kahramana ulaştırılmıştır. Yaşlı bilgenin yardımı ile "ilk eşiğin aşılması" aşaması gerçekleşmiş olur. İlk eşik aşıldığında macerayı gerçek anlamda başlayan bir olay meydana gelir. Kahraman bu olay sonucu artık "balinanın karnı"ndadır. Balinanın karnı, kahramanın değişiminin başladığı yerdir. Artık geri dönüşü olmayan bir yolda olduğunu fark eden kahraman bir dizi sınavdan geçecektir. "Sınavlar yolu"nda kahraman yeni

¹¹ Campbell, Joseph, *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*, trc. Sabri Gürses, (İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2013), 15.

¹² Campbell, a.g.e. 13.

dostlar edinir, birtakım düşmanlarla savaşır, “tanrıçayla karşılaşır.” Tanrıça, onun erginlenme sürecinde büyük rol oynayacaktır. Sonunda her şeyini kaybeden kahraman kendini kazanmış olarak dönüş aşamasına geçer. Dönüş bölümünde de kahraman önce dönüşü reddeder. Çünkü bir ödüle ulaşmıştır ve belki de dönmesine gerek yoktur. Ancak dönüş bir biçimde gerçekleşecektir. “Büyülü kaçış”, “dışarıdan gelen kurtuluş” dönüş yolundaki aşamalardır. Sonunda kahraman “iki dünyanın ustası” olarak macerasını sonlandırır. Bu son, modern anlamda bireyselleşmişliği simgeler. Artık kahraman hem fiziksel hem de psikolojik bir olgunluğa erişmiştir.¹³

Campbell’in *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*’nda sistematikleştirdiği bu yolculuk hem ilkel hem de modern metinde çeşitli görünümlemlerle kendini tekrar eder. “Kahramanın ilk işi ikincil etkilere ait dünya sahnesinden ruhun, güçlüklerin gerçekten yerleşmiş olduğu şu nedensel bölgelerine geri çekilmek ve orada güçlükleri halletmek, kendi başına onların kökünü kazımak (yani, kendi yerel kültürünün yardımcı demonlarıyla çatışmak) ve bozulmamış, dolaysız deneyimi ve C. G. Jung’un ‘arketipsel imgeler’ dediği şeyin asimilasyonunu aşmaktır.”¹⁴ Buna göre “arketipsel yolculuk” hem ilkel hem de modern biçimiyle bir erginlenme sürecidir. Edebi metin arketip olan simgelerin ifadesi ise, antikten moderne her metinde bahsi geçen yolculuktan izler bulunacaktır.

Campbell, çalışmalarında Jung’a benzer bir yol izler. Teorisini sözlü gelenekten beslenen destan ve halk hikayeleriyle örneklendirir. Onda arketip kavramı Jung’ta olduğu kadar psişik bir değer taşımasa da sonunda vardığı nokta yine Jung’unkinden farklı değildir. Sonsuz bir döngü içindeki mitolojik kahramanın yolculuğu modern biçimiyle hala devam etmektedir. Farklı imgelerle açığa çıksa da daima bir çember söz konusudur ve kahramanın hikayesi nihayete erdiğinde çember tamamlanmış olur. Jung’un üzerinde ısrarla durduğu mandalalar¹⁵ da benzer bir imgeye işaret eder.

Mandalalar bilinen en eski dinsel formlardan biri olarak kabul edilir. Kutsal olanın sınırları mandala ile çizilir ve sabitlenir. Kendini en eski biçimiyle güneş çemberinde açığa çıkarır. Bu figür çeşitli formlarıyla tapınma amacıyla kullanılmıştır. Modern biçimiyle yine ortaya çıkan mandala

¹³ Campbell, a.g.e.

¹⁴ Age, 34.

¹⁵ Jung, *Analitik Psikoloji*, 296- 300.

figürünün ortasında bu defa tanrı yerine başka bir merkezi figür bulunur.¹⁶ Adı değişse de sürekli tekrar eden ve arketipsel bir sürecin sonucu olarak meydana çıkan figürler, daima benzerlik gösterecektir.

Arketip kavramı söz konusu olduğunda, arketipsel eleştirinin öne sürdüğü tezi destekleyen araştırmacıların başında, esasında Jung ve Campbell'dan önce eser vermiş olan James George Frizer (1854- 1941) anılmalıdır. Frazer'in iki ciltlik eseri *Altın Dal* (1890), sosyal bilimler alanında ortaya konan en önemli çalışmalardan biridir.

Frazer eserini, W. Turner'in (1775- 1851) aynı adlı resminden hareketle isimlendirir. Tabloda Nemi köyündeki tapınak ve kutsal koru resmedilmiştir. Tablonun solundaki tapınağın önünde, bir elinde orak ötekinde ise kesilmiş "altın dal" tutan bir figür görünür. Anlatıya göre, tabloda altın dalı tutan kâhin, aynı zamanda bir katildir. Kâhin, kâhinliğe aday olan, kendisinden daha güçlü bir kişi tarafından öldürülecektir. Frazer eserine şöyle başlar: "Yanıtlanması gereken iki soru var: birincisi, rahip, öncelini neden öldürmek zorundaydı? İkincisiyse, onu öldürmeden önce neden Altın Dal'ı koparması gerekiyordu? Bu kitabın bundan sonrası bu soruların yanıtlamaya çalışacaktır."¹⁷ Nemi rahiplerinin ritüeli, esasında ölüm ve yeniden dirilmenin, yani tanrısal tavrın taklididir. "Tanrıları taklit etmeliyiz" düşüncesi ritüelleri ve ardından anlatıları doğurmuştur. Bu düşünce ilkellerden bugüne birçok toplumun kültür ve yazınında farklı biçimlerde tekrar tekrar açığa çıkar.

John B. Vicker, "*Bir İlkörnek ve Kaynak Olarak Altın Dal*" adlı makalesinde Frazer ve Freud arasındaki ilişkiyi ve Frazer'in eserinin önemini şöyle açıklar:

Frazer'in belirttiği gibi, "cinsel içgüdünün ırkımızın dinsel bilincini biçimlendirir" tarzı her ikisinin de ilgisini çekiyordu. Frazer bilinçdışı kuramlarına pek güvenmiyor, Freud'u okumayı inatla reddediyorsa da yirminci yüzyılın, insan bilincinin düzeylerini ve biçimlerini düzenleme çalışmalarına katkıda bulunuyordu. Altın Dal, Kâhince öngörü, şamanca kendinden geçmeler, kitle psikolojisi konularında özgün dramatik çözümleme ve düşüncenin sağduyusal kategorilerini yadsıma örnekleriyle doludur. Varlık ve yokluk gibi Altın Dal da psikolojiyi ve somut kurgu (fiction) olayını birbiriyle kaynaştırır, ama son derece okunabilir bir biçimde.¹⁸

¹⁶ Fordham, Frieda, *Jung Psikolojisinin Ana Hatları*, trc. Aslan Yalçın, (İstanbul: Say Yayınları, 2011), 83-85.

¹⁷ Frazer, James George, *Altın Dal I*, trc. Mehmet H. Doğan, (İstanbul: Payel Yayınları, 2004), 8.

¹⁸ Age, 325.

Süregelen gelenekler, dinsel ve kültürel ritüeller bizlere ilkelerden miras kalmıştır. Frazer *Altın Dal*'da karşılaştırmalı bir incelemenin sonunda görüşlerini şöyle özetler: "Her şey olup bittikten sonra, bizim yabancıla olan benzerliklerimiz, ondan farklılıklarımızdan çok daha fazladır; onunla ortaklaşa sahip olduğumuz ve bile isteye elimizde gerçek ve yararlı olarak tuttuğumuz şeyleriye yabancıla atalarımıza borçluyuzdur."¹⁹ Yine Campbell'in değindiği "simgelerin dilbilgisine hâkim olma" durumu burada da önkoşul olarak sunulur. Antikten moderne ortaya konmuş tüm sanat eserleri incelenebilir; ancak ortaklıkların belirlenmesi için analitik bir bakış açısı gerekir. Simgeler, ifade ettikleri ve günümüzdeki yansımaları karşılaştırmalı bir eleştiri metoduyla ortaya konmalıdır. *Altın Dal*'ın başarısı da işte buradadır. Frazer, kendinden sonra gelenlere örnek teşkil edecek, belki de kendi zamanına kadar yazılmış en kapsamlı araştırmayı ortaya koyar.

"Ormanın kralı", "Ruhun korkuları", "Tanrıyı öldürme", "Dördüncü bölüm: Dış ruh" olmak üzere toplamda dört bölümden oluşan *Altın Dal*'da Frazer, ilkelden moderne insanın tekrar eden davranışları üzerinde durur.

Farklı insanlar tarafından anlatılan farklı mitler veya anlattıkları hikâyeler açısından birbirinden çok farklı görünen mitler arasında mitolojik, yani mit mantığı bakımından çok yakın ve derin bağlar bulunabilir. Üstelik bu bağlar birbirlerini bütünleyebilir ve aydınlatabilir. Buradan yola çıkarak en temel yapıya, yani "insan düşüncesinin evrensel kategorileri"ne ulaşılabilir.²⁰

Lévi-Strauss'un bahsettiği en temel yapı, yani "insan düşüncesinin evrensel kalıpları" arketiplerdir. Frazer bu yüzden ilkelerin ritüellerini araştırmakla işe başlar. İlkel insanın tinsel güçlerle ilişkisi ve elbette bunun aktarılan, bilinen versiyonları arketiplerin kendini açığa vurduğu ilk anlar olarak ortaya konur. Dinsel ayinler, danslar, cinsel uygulamalar, tabular ve büyü uygulamalar ilkel hayatın vazgeçilmezlerini oluşturur. İlkel insan bu yollarla tanrı ile arasındaki bağı kuvvetlendirir:

(...) Bir yabancıla, daha ilerlemiş halkların doğa ile doğüstü arasına genellikle çizdiği çizgiyi kavrayamaz pek. Ona göre, dünya çoğunlukla doğüstü güçlerce, yani tepilere ve nedenlere kendi malıymış gibi hükmedebilen; kendisi gibi acımalarına, korkularına ve umutlarına başvurulardan etki-

¹⁹ Frazer, James George, *Altın Dal II*, trc. Mehmet H. Doğan, (İstanbul: Payel Yayınları, 2004), 5.

²⁰ Lévi-Strauss, Claude, *Mit ve Anlam*, trc. Gökhan Yavuz Demir. (İstanbul: İthaki Yayınları, 2013), 27.

lenebilen kişisel varlıklarca yönetilir. Böyle kavranılan bir dünyada doğanın gidişini kendi yararına etkileme gücüne sınır tanımaz o. Dualar, söz vermeler ya da korkutmalar, kendisine Tanrılardan iyi hava ve bol ürün sağlayabilir ve kimi zaman daha yüksek bir güce başvuru gereksinimi duymaz; o, yani yabanıl, kendi mutluluğunu, yakınlarının mutluluğunu daha da ileri götürmek için gerekli bütün güçlere sahiptir.²¹

Frazer eserinde ölüm ve yaşam döngüsü üzerinde dikkatle durur. Tanrısal nitelikleri yüklenen bir insan veya figür yok edilip yerine yenisinin doğurulduğu ilkel inançlardan örneklerle insanın ezelden beri varlık ve yokluk dengesi üzerine kurulu bir sistem üzerinde bilincini olgunlaştırdığını ortaya koymuş olur. Eserinin sonunda yine en başında vurguladığını tekrarlar; illere olan benzerliklerimiz, onlardan farklılıklarımızdan fazladır.

Mircea Eliade (1907- 1986), *İmgeler ve Simgeler* (1952), *Demirciler ve Simyacılar* (1936), *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi* (1976), *Mitlerin Özellikleri* (1963) adlı eserleriyle tarihsel anlamda arketiplerin varlığına dair önemli kaynaklar ortaya koyar. Bu yazıda söz konusu edilecek eseri ise *Ebedi Dönüş Mitosu*'dur (1949). *Ebedi Dönüş Mitosu*; "Arketipler ve Tekerür", "Zamanın Yeniden Doğuşu", "Talihsizlik ve Tarih", "Tarihin Terörü" bölümlerinden oluşur. Her bölümde Eliade, kolektivitenin belleğinin tarih dışı olduğunu kanıtlamaya girişir.

Eliade, kitabının başında amacını şöyle açıklar:

Mitoslar insanın yürüttüğü tüm sorumlu etkinlikler için geçerli paradigmaları, örnek modelleri korur ve aktarırlar. Mitsel zamanlarda insanlara vahyedilmiş bu paradigmatic modeller sayesinde Kozmos ve toplum periyodik olarak yeniden doğar. Bu kitapta, ileride, paradigmanın sadık bir şekilde yeniden üretiminin ve mitsel olayların bu şekilde tekrar edilmesinin arkaik insanların dinsel ideolojisi üzerinde ne gibi etkileri olduğunu tartışıyorum.²²

Eliade, Frazer ve Jung'un kendisinden önce söylediği, "arketipik simgelerin insan davranışı ve üretiminde tekrar tekrar açığa çıktığı" tezini yeniden tartışmaya açar. Bu noktada fark, onun yeni argümanları kullanıyor oluşudur. Dinsel ve dindışı sembolleri incelerken yeni kaynaklardan, halk söylenceleri ve ritüellerinden yararlanır.

Eliade'ye göre mitler, tinsel varlıkların davranışlarını taklit etme üze-

²¹ Frazer, *Altın Dal I*, 10.

²² Eliade, Mircea, *Ebedi Dönüş Mitosu*, trc. Ümit Altuğ. (Ankara: İmgeler Yayınevi, 1994), 12.

rine kurgulanmış öykülerdir. Genel anlamda varlığın yaratılışı hakkında bilgi verdikleri için kutsal gerçek kabul edilirler. Onlardan ritüeller doğar ve ritüellerin tekrarı ile insan kendini aşan bir güçle irtibata geçer. Bu sayede varlığını aşmış olur.²³

Arkaik insanın sembolleri incelendiğinde modern insanın özerk denemek davranışının neredeyse olmadığı gözlemlenir. Arkaik insan bütün evrenin davranışını tekrar ederek ritüellerini oluşturur. Ona göre ürettiği hiçbir şey yeni ve ilk değildir. Her davranış ve ona bağlı ortaya çıkan üretimin bir göksel karşılığı vardır. Arkaik insan, Jung'un arketip dediği, Eliade'nin tam olarak Jung'la aynı anlamı vermese de sıklıkla kullandığı arketiplerle bağlantısını daima korumaya çalışır. İlk örnek sürekli yinelenerek göksel olanla bağ korunur. "Geçerken şunu da belirtelim, ilkeller arasında mitsel modelleri olan sadece ritüeller değildir, her türden insani eylem zamanın başlangıcında bir tanrı, bir kahraman ya da bir ata tarafından icra edilen bir eylemi tamı tamına tekrarladığı ölçüde geçerlilik kazanır."²⁴ Eliade, ortaya koyduğu görüşleri kanıtlama yoluna, dünyanın neredeyse her coğrafyasından örnekler sunarak gider. Araştırmasının sonunda insanın in illo tempore²⁵'nin dışına çıkmadığını belirtir.

Arketipsel eleştiri bağlamında başvurulacak diğer önemli kaynaklardan biri Northrop Frye'in (1912- 1991) *Eleştirinin Anatomisi* (1957) adlı eseridir. Bu eser, esasında dört denemeden oluşur: Tarihsel Eleştiri (Kipler Teorisi); Etik Eleştiri (Sembol Teorisi); Arketipik Eleştiri (Mit Teorisi); Rorik Eleştiri (Tür Teorisi).

Frye, eserinin başında bir edebi metne nasıl yaklaşılması gerektiği sorusuna cevap arar. O, diğer teorisyenler gibi cevabı "arketipler"de bulur. Arketiplerin keşfi için elbette ilk kaynaklara gitmek gerekir. Frye'a göre bugünün edebiyatının kaynağı dini metinler ve mitoslarda aranmalıdır. Mitlerde yer alan arketipler, zamanla edebiyatın biçimlenmesine kaynaklık etmiştir. Doğal olarak edebi metin mitik bir düzene sahiptir. Frye, "aidiyet miti" olarak adlandırılan bir "teklik"ten söz eder.²⁶ Buna göre Batı edebiyatı, yazarı farkında olsun veya olmasın, tek bir temel üzerine şekillenir ve her eser bahsi geçen mitik düzenin parçasıdır. Bu düzen, teorisyen tarafından keşfedilmelidir.

²³ Eliade, Mircea, *Mitlerin Özellikleri*, trc. Sema Rifat. (İstanbul: Simavi Yayınları, 1993), 130- 135.

²⁴ Eliade, age, 36.

²⁵ "Yazılı tarih öncesi" anlamında kullanılan Latince söz.

²⁶ Frye, Northrop, *Eleştirinin Anatomisi*, trc. Hande Koçak, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015), 160-181

Sanatın ritmindeki yineleme prensibi öyle görünüyor ki doğanın, zamanı bizim için anlaşılır kılan tekrarlarından kaynaklanmaktadır. Törenler, Güneş'in, Ay'ın, mevsimlerin ve insan yaşamının döngüsel hareketleri etrafında kümelenirler. Her kritik dönemsel tecrübe, gündoğumu, günbatımı, Ay'ın evreleri, tohum ekme zamanı ve hasat zamanı, ekinokslar ve 104 gündönümleri, doğum, kabul törenleri, evlilik ve ölüm kendi törenlerini yaratır. Törenin gayreti [...] otomatik ve bilinç dışı bir yinelemeye sahip saf döngüsel anlatıya yönelmiştir, diyebiliriz. [...] Arketipik eleştiri, şiiri, şiir sanatının ve şiir sanatını da bizim medeniyet adını verdiğimiz, doğanın bütünsel, insan taklidinin bir parçası olarak inceler.²⁷

Buradan yola çıkan Frye, dört anlatı kategorisi belirler. Bunlar; trajik, komik, romantik ve ironiktir. Fre, bu kategoriler ile mevsimler arasında bir koşutluk bulur. Her mevsim, bir anlatı türünün mitosuna karşılık gelir. Komedyaya, "ilkbahar mitosuna"; romantik veya romansa, "yaz mitosuna"; trajik, "sonbahar mitosuna"; ironik eser (hiciv) de "kış mitosuna"na karşılık gelecek şekilde bir analogi kurulmuştur. Mevsimlerin döngüselligi, arketipik üretimde sık sık karşılaşılan "yeniden doğuş miti"ne karşılık gelmektedir.²⁸

İlkbahar mitosuna karşılık gelen komedyaya, ilk olarak arzuları engellenmiş bir kahramanı ortaya çıkarır. Çeşitli zorluklarla mücadele eden kahraman sonunda doyuma ulaşır. Bu son bir çözülme anıdır (komik keşif). Kahramanın karşısına çıkan engeller hem komedyanın aksiyonunu belirler hem de nihayetindeki komik çözümü meydana getirir. Frye, komedideki aksiyonun çözümün sonucu bir toplumdan başka bir toplum düzeyine geçişi simgelediğini belirtir. Komedideki tipik karakterler üzerinde duran Frye, buradan modern toplum düzeni ve modern komediye bağlanacak, hikâyenin sürekli tekrar ettiğini ve ilkbahar mitosunun yaşadığını ortaya koyacaktır.²⁹

Tüm edebi biçimler içinde, doyuma ulaştırılan düşe en yakın tür romanstr ve romans bu nedenle toplumsal açıdan ilginç bir biçimde paradoksal bir role sahiptir. Her devirde, egemen toplumsal ya da entelektüel sınıf, ideallerini bir tür romans biçiminde yansıtmaya eğiliminde olmuştur. İdealleri erdemli erkek ve güzel kadınlar tarafından temsil edilirken, bu sınıfın üstünlüğüne yönelik tehditler de kötü kahramanlar tarafından temsil edilir.³⁰

Yukarıda Frye'in yaptığı "yaz mitosuna" tanımını antikten moderne, şöval-

²⁷ Frye, *a.g.e.*, 135.

²⁸ Frye, *a.g.e.*, 189- 260.

²⁹ Frye, *a.g.e.*, 194- 219.

³⁰ Frye, *a.g.e.*, 220.

ye romansından modern Rusya'daki devrimci romansa kadar türün genel karakteri olmuştur. Macera, romansın temel öğesini oluşturur. "Kahramanın maceraya atılması, düşmanı ile savaşması, sonunda kahramanın veya düşmanla kahramanın birlikte yok olması/ parçalanması, kahramanın aniden yeniden ortaya çıkışı" şeklindeki şemanın sürekli tekrar edildiği romans, mitik bir düzen içindedir. Ancak burada kahramanın eylem gücü, miti romanstan ayırır. Mit ve romans efsanevi edebiyatın yapı taşları olmuşlardır. Frye bu sonucu mitos, çeşitli dinsel metinler, modern romandan örneklerle açıklar ve tezini pekiştirir.³¹

Sonbahar mitosu ile eşleşen tragedya düzeninde trajik kahraman, tanrı ile insan arasında bir yerde durur. Genellikle o bir düşmanlığı miras almıştır veya yeni bir düşmanlığı kışkırtır. Tragedya aksiyonunu buradan alır. Kahraman bir biçimde kurban edilir veya kurban olur. Sonunda yine bütünlüğe erecektir: "Edebiyat söz konusu olduğunda arketipik düşünmeye alışık herkes, tragedyada, bir kurban edilme taklidi bulunduğunu fark edecektir. Tragedya, Zorluk'un korku dolu duyumu (kahraman düşmelidir) ile Yanlılık'ın acıma dolu duyumunun (düşmesi çok kötü) paradoksal bir birleşimidir."³²

Frye, ironi ve hicvi ayırımın en sonunda kış mitosuyla açıklar. Anormallikler, absürtlükler içeren bir dünyada kurgulanan hicivde, düzenin yeniden kurgulanması için bazı araçlara ihtiyaç duyulur. Önce mantık tamamen kaybedilir, ardından hiciv yazarı yeni bir yol açma girişiminde bulunur. Hicvi altı bölümde inceleyen Frye, son bölümlerde kahramanın sıradanlığına ve kaderin kaçınılmazlığına yapılan vurgu ile hicvin ironik yönünün arttığını vurgular. "Bu evrenin insan figürleri elbette, sefaletin ve deliliğin *desdichado* figürleridir, sıklıkla da romantik rollerin parodileridir."³³

Yukarıda bahsi geçen evreleri birer birer örneklerle açıkladıktan sonra Frye, hangi devirde yazılmış olursa olsun her edebi eserin bu evrelerden birine veya birkaçına karşılık geldiğini savunur. Bu yüzden edebiyatta tamamen "yeni"den bahsetmek söz konusu değildir. Antikten moderne yazın örnekleriyle de savını destekler. Frye, diğer eleştirmenlerden farklı olarak biçimci bir yol izleyerek arketipsel eleştiride yeni bir yol açmıştır. Araştırmacı bu yolda çok fazla kaynakla baş başa kalır ve eserin çözüm-

³¹ Frye, a.g.e, 220- 240.

³² Frye, a.g.e, 250.

³³ Frye, a.g.e, 260-297.

lenmesinde biçimsel açıdan yol gösterici kaynak azdır. Fye, eseri ile bu alandaki açığı kapatmıştır.

Sonuç

Arketipsel eleştiri bağlamında edebiyat; “Arketip olan kişilerin, durumların, simgelerin ifadesidir ve eleştirici yazarın farkında olmadan kullandığı bu mitos dilini çözmek ve eseri daha anlaşılır bir tarzda açıklamakla görevlidir.”³⁴ Burada edebiyata bakış açısı, metinlerarasılık kavramı ile desteklenebilir. Sonuçta bir esere, arketipsel eleştiri bağlamında yaklaşmanın bazı mecburi ön hazırlıklarının olması gerektiği, eleştirmenin simgelerin dilbilgisine hâkim olmak için çok geniş bir alanda çalışması gerektiği vurgulanmalıdır.

Yukarıda bahsi geçen ve arketipsel eleştiri teorisine katkı sağlayan teorisyenlerin her biri farklı alanlarda uzmanlaşmıştır. Frazer sosyal antropolog, Jung psikiyatr, Campbell mitolojist, Frye edebiyat eleştirmenidir. Ancak belirtildiği üzere, neredeyse hepsi benzer bir sonuca varır: Mitik düzen, ilksel kalıplar olan arketipler edebi metinlerin bütününde çeşitli görünümlemlerle açığa çıkar.

James George Frazer, iki ciltlik öncü eseri *Altın Dal* ile arketipsel eleştirinin ilk örneklerini verir. Ancak Frazer, henüz arketip kavramını günümüzdeki manasıyla, sistematik biçimde kullanıyor değildir. Bu bakımdan çalışmada öncelikle Carl Gustav Jung söz konusu edilmiştir. Jung, Freud’un geliştirdiği psikanalizi “analitik psikoloji” biçimiyle yeniden yorumlar. Analitik psikolojide libido kavramını ruhsal enerji karşılar. Ruhsal enerji, kaynağını değişmez figürler olan arketiplerden alır. Jung, temelde *gölge*, *anima-animus*, *persona* ve *özben* olmak üzere dört arketip belirler. Arketiplerin nevroz vakaları, düşler ve sanat eserlerinde görünür olduğunu söyleyen Jung, çeşitli edebi metinleri inceleyerek bu eserleri mitoslara bağlayan faktörleri ortaya koyar. Sonuçta insan davranışının temel kalıplarını ifade eden arketip ve bunların sanat eserlerindeki görünümlemlerinin örnekleri ile *arketipsel eleştiri* alanı ortaya çıkar.

Jung’un ardından Joseph Campbell, Mircea Eliade, Northrop Frye ve mühim eserleri ele alınmıştır. Campbell, *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*; Frye, *Eleştirinin Anatomisi*; Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu* ile alanın öncü eserlerini verir. Her biri ilkellerden günümüze doğru sistematik biçimde

³⁴ Moran, Berna, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 220.

edebi metinleri inceler. Ele aldıkları eserler ve bunlardaki arketipik unsurları şemalandırma biçimleri değişse de sonuçta varılan yargı değişmez. Campbell, teorisini *yola çıkış, erginlenme ve dönüş* olmak üzere üç basamaklı bir çember içinde açıklar. Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*'nda yine benzeri bir çember imgesi sunar. Frye ise bu imgesel çemberi mevsimlerle açıklar. İlkbahar, yaz, sonbahar, kış mitsel karşılıkları ile ele alınır ve komediya, romans, tragedya, hiciv ve ironi türleri mevsim mitoslarıyla iç içe geçerek kalıpsal kurguları oluşturur. Frye'a göre bu kurgu kalıplarından biri veya birkaçı edebi metinlerde daima tekrar eder.

Sonuçta, Jung'un teorisi bu alanın kapılarını açmış ve muhtevaya dönük ne tür bir inceleme yapılması gerektiği yönünde araştırmacılara katkı sağlamıştır. Yukarıda bahsi geçen diğer eserler de eleştirmenin yolunu aydınlatır. Ancak yine de arketipsel teorinin sınırlarını belirlemek mümkün değildir. Arketipsel teori, esasında metni çözümlenmede bir yol açar. Ortaya konan tezin desteklenmesi için, ele alınan metin el verdiği ölçüde, tarihten, din felsefesinden, felsefeden, antropolojiden, sosyolojiden ve yazarın biyografisinden yararlanılmalıdır. Bu noktada kendinden önce ve sonra gelen disiplinler, eleştirel teoriler, arketipsel eleştiriye destekler.

Kaynakça

- Campbell, Joseph, *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*, trc. Sabri Gürses. İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2013.
- Eliade, Mircea, *Mitlerin Özellikleri*, trc. Sema Rifat. İstanbul: Simavi Yayınları, 1993.
- Eliade, Mircea, *Ebedi Dönüş Mitosu*, trc. Ümit Altuğ. Ankara: İmge Yayınevi, 1994.
- Frazer, James George, *Altın Dal I*, trc. Mehmet H. Doğan. İstanbul: Payel Yayınları, 2004.
- Frazer, James George, *Altın Dal II*, trc. Mehmet H. Doğan. İstanbul: Payel Yayınları, 2004a.
- Freud, Sigmund, *Psikanalize Giriş*, trc. A. Can İdemem. İstanbul: Cem Yayınları, 2015.
- Freud, Sigmund, *Sanat ve Sanatçılar Üzerine*, trc. Kamuran Şipal. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Frye, Northrop, *Eleştirinin Anatomisi*, trc. Hande Koçak. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015.
- Fordham, Frieda, *Jung Psikolojisinin Ana Hatları*, trc. Aslan Yalçın. İstanbul: Say Yayınları, 2011.

- Jung, C. Gustav, *Analitik Psikoloji*, trc. Ender Gürol. İstanbul: Payel Yayınları, 1997.
- Jung, C. Gustav, *Dört Arketip*, trc. Zehra Aksu Yılmaz. İstanbul: Metis Yayınları, 2003.
- Kabalıcı, Ece S, "Servet-İ Fünûn ve Fecr-İ Âfî Süreci Yazarlarının Romanlarının Arketipsel Eleştiri Yöntemiyle İncelenmesi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmış Doktora Tezi*, Kayseri 2018.
- Lévi-Strauss, Claude, *Mit ve Anlam*, trc. Gökhan Yavuz Demir. İstanbul: İthaki Yayınları, 2013.
- Moran, Berna, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Yılmaz, Ebru Burcu, "Hikâye ve Romanlarda Sembol Dilinin Görüntüleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Bilig* 56,(2011): 45-56,